КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Крапліна Лейла Олександрівна

УДК 930.85:908(477-25) «18-20»

ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ КИЄВА В КРАЄЗНАВЧІЙ ТА ТУРИСТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

26.00.01 – теорія й історія культури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата культурології

КИЇВ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство культури і туризму України, м. Київ

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент **Ткач Микола Михайлович**
Київський національний університет культури і мистецтв, професор кафедри культурології.

Офіційні опоненти:
доктор історичних наук, професор **Рой Євген Євгенович**
Київський національний університет культури і мистецтв, професор кафедри культурології;

кандидат мистецтвознавства, **Смирна Леся В'ячеславівна**
Національна академія мистецтв України, старший науковий співробітник

Захист відбудеться «30» червня 2010 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 у Київському національному університеті культури і мистецтв (01601, м. Київ, вул. Щорса 36, ауд.209).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського національного університеті культури і мистецтв (01601, м. Київ, вул. Щорса 36).

Автореферат розісланий «29» травня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Л.Г.Петрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Здобуття державної незалежності і входження в європейський культурний простір зумовило значні соціокультурні трансформації, що їх переживає українське суспільство. Нові плідні тенденції характеризують і туристичну сферу, яка розширює географію подорожей, поглиб-лює і переосмислює роль і значення важливих туристичних об'єктів України, серед яких особливе місце посідає Київ. У процесі розвитку сучасних туристич-них практик важливу роль відіграють путівники по Києву, що формують образ столичного міста у масовій свідомості українців і зарубіжних гостей.

Тексти київських путівників другої половини XIX – початку XXI століття складають значний за обсягом і вагомий за змістом масив літератури, в якій відбито властиві різним епохам уявлення про культурний статус міста і на-магання інтерпретувати його образ у дискурсах панівних ідеологій.

Нові тенденції характеризують і сучасні тексти київських культуро-логічних путівників, які активно сприяють відновленню історичної пам'яті, національної самосвідомості, формують культурну ідентичність мешканців міста і громадян України в цілому. Головна мета путівників – творення адекватного, зіпертого на фактологічну базу, образу столиці незалежної України.

Незважаючи на осяжність масиву текстів і важливість культурних функ-цій різнохарактерних туристичних путівників і фотопутівників по Києву, вони досі розглядалися в українській культурології принагідно і фрагментарно, у контексті вивчення інших проблем, проте зовсім не досліджувались як спе-цифічний і самодостатній культурний продукт, призначений для масового споживання.

Концептуальний зміст, методологічні підходи, стилістичні особливості текстів київських культурологічних путівників, їхня роль і значення у форму-ванні сучасного образу української столиці потребують об'єктивного наукового аналізу, що й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах державних комплексних програм Міністерства культури і туризму України: «Державної програми розвитку культури на період до 2007 року», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 06.08.2003 року № 1235, «Збереження та використання культурної спадщини на 2004 – 2010 рр.» від 20.04.2004 №1692 – IV, Постанови Кабінету Міністрів України від 3 березня 2005 р. №2460 «Про затвердження Державної програми розвитку культури України на 2005 – 2010 рр.», згідно з цільовою комплексною програмою культурологічних досліджень КНУКіМ «Трансформаційні процеси в культурі та мистецтвах України» (державний реєстраційний №0107U009539) та з планами наукових досліджень кафедри теорій й історій культури.

Мета дослідження: з'ясувати та виявити еволюцію образу Києва у туристич-ній та краєзнавчій літературі як специфічному феномені масової культури другої половини XIX – початку XXI ст.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

– проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;

– виявити соціокультурні особливості формування образу Києва в туристичній та краєзнавчій літературі дореволюційних часів;

– проаналізувати зміст та основні тенденції формування образу Києва в радянській період;

– дослідити процес видозміни образу Києва в туристичних путівниках та фотоальбомах пострадянської доби.

Об'єкт дослідження: образ Києва в туристичній та краєзнавчій літературі.

Предмет дослідження: еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристич-ній літературі.

Методологічною основою роботи є принцип історизму та наукової об'єктивності. Для їх реалізації використовувались загальнонаукові методи типологізації та класифікації (у характеристиці джерел), описовий, аналітичний, порівняльно-історичний (для виявлення витоків і соціокультурних чинників формування стереотипних уявлень про Київ у культурі й масовій свідомості), мистецтвознавчий (при аналізі естетичних параметрів образу Києва у текстах путівників), семіотичний (для виявлення механізмів образотворення і міфотворення у ма-совій культурі).

Джерельну базу дослідження становлять:

матеріали і документи Державного архіву м. Києва, Центрального держав-ного історичного архіву України, документи Києво-Печерської лаври; тексти давньоруських літописів, описи Києва у записках зарубіжних мандрівників, праці істориків міста (М. Берлінського, М. Закревського, М. Сементовського, М. Максимовича, М. Грушевського), тексти туристичних путівників, фотоальбо-мів та краєзнавчих довідників, матеріали періодичних видань з досліджуваної теми.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше:

– здійснено комплексний аналіз текстів туристичної та краєзнавчої літератури як специфічного феномену масової культури другої половини XIX – початку XXI століть;

– досліджено функцію туристичної і краєзнавчої літератури як інстру-мента утвердження культурної ідентичності образу Києва;

– висвітлено роль і значення путівників у естетичному вихованні, відродженні історичної пам'яті, формуванні національної свідомості, засвоєнні європейської побутової культури, модерного способу життя;

– виявлено основні тенденції трансформації образу (соціального символу) Києва у текстах путівників: від міфологеми «загальноросійського» й «загальнорадянського» міста до символу столиці незалежної України;

– виявлено соціокультурні чинники стійких стереотипних уявлень про Київ, які мають відображення у текстах туристичних та інших путівників.

Практичне значення. Результати дослідження можуть знайти своє застосування у навчальному процесі при розробці лекційних спецкурсів; програм

ознайомчої практики в музеях Києва; при написанні теоретичних праць з теорії та історії культури України; при написанні досліджень, присвячених аналізу сучасної масової культури; при формуванні програм екскурсій по Києву; при формуванні текстів культурологічних путівників та культурних програм, спря-мованих на створення адекватного образу столиці України в масовій свідомості українців та іноземних туристів.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалась на кафедрі культурології Київського національного університету культури і мистецтв.

Основні результати дослідження були апробовані на міжнародних, всеукраїнських наукових конференціях: «Трансформаційні процеси в сучасній Українській культурі» (2007), «Українські культурні індустрії: стан, проблеми, перспективи» (2008), Дні науки КНУКіМ (2008), «Роль митця і традиційних інститутів мистецтва за умов всезростаючого впливу культурних індустрій» (2009).

Матеріали дослідження використовувались при складанні програм з навчальної дисципліни «Соціокультурний практикум» на кафедрі культурології КНУКіМ (проф. М.М. Ткач) – 2007/2008 та 2008/2009 навчальні роки, за якою передбачено ознайомлення студентів з основними пам’ятками та музеями м. Києва.

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації опубліковані у 6-х авторських статтях, 3 з них вміщених у виданнях, визначених ВАК України як фахові.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел 228 найме-нувань, враховуючи позначені індексом «а». Загальний обсяг роботи – 176 ст., обсяг основного тексту – 161 ст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об’єкт, предмет, мету, завдання дослідження, окреслено джерельну базу та ступінь її розробки, зв’язок з науковими програмами, вказується на теоретичне і практич-не значення результатів дослідження та подаються відомості щодо їх апробації.

У першому розділі – **«Теоретико-методологічні засади дослідження»** викладаються результати аналізу літератури, присвяченої обраній темі, визначаються концептуально-методологічні засади дослідження, уточнюється термінологія.

Тексти туристичних путівників належать до найменш досліджених в українській культурології та мистецтвознавстві. Путівники нерозривно пов’язані з туристичними практиками, їхнє виникнення, еволюція, характер і популярність залежать від стану туристичної галузі, відбивають етапи її історичного роз-витку, національну специфіку й характерні особливості. Незважаючи на те, що життя окремих верств традиційного українського суспільства було пов’язане з

постійними мандрами, туризм у сучасному розумінні цього слова з'явився в «підросійській» Україні лише на початку XX століття. Дещо раніше, в середині XIX століття на київських теренах став активно розвиватися релігійно-прочанський туризм. Тоді ж з'являються як окремий жанр масової літератури численні путівники по Києву та його мальовничих околицях, зокрема: «Показник святинь і священних пам'яток Києва як у самому місті, так і в його околицях для прочан, які відвідують святі місця київські» (1850), «Деякі необхідні відомості для богомольців, які приходять до м. Києва на поклоніння святим мощам» (1868, 1869), «Путівник по Києву та його околицях» В. Бублика (1897), «Весь Київ у кишені. Довідкова книжка» І. Гасенка (1902), «Путівник при огляді свя-тинь і пам'яток Києва» протоієрея Ф. Титова (1910), «Кишеньковий путівник по Києву з указанням триденного маршруту» священика М. Стельмашенка (1913), «Київ, мати міст руських. Історичний путівник по Києву» А. Іконникова (1915), «Київ. Путівник» К. Шероцького (1917) та ін. У туристичній літературі XIX – початку XX століть активно формувався образ Києва як «матері міст російсь-ких», святого міста – духовної столиці імперії. Попри ідеологічну заангажованість, названі та інші путівники об'єктивно сприяли пізнанню історії та культури Києва серед найширших суспільних верств Російської імперії, утверджували статус Києва як однієї з найважливіших святинь православного світу. В їхніх текстах формувався специфічний тип київського путівника. Доба національно-культурного відродження, що обумовила певне пожвавлення туристичних прак-тик в Україні, тривала недовго. Вже наприкінці 20-х років XX ст. починаються репресії, котрі з особливою силою розгортаються у 30-ті роки. Відтак туризм як феномен масової дозвіллєвої культури ідеологізується та бюрократизується, перетворюючись на один з інструментів комуністичного виховання. Втручання держави негативно позначилося і на характері та якості туристичної літератури, тексти якої виконують не стільки краєзнавчо-пізнавальну, скільки пропаган-дистську функцію. Інформація, вміщена в путівниках, ретельно контролювалася і «пересівалася» з метою вилучення фактів, пов'язаних із національною історією, і максимального насичення фактами, пов'язаними з історією класової боротьби, віковічної дружби з російським народом, етапами розвитку радянської держави. Відсутність надійної джерельно-фактологічної бази негативно позначилася на текстах київських путівників: у них переважають плакатні й офіціозні характеристики об'єктів і маршрутів туристичних мандрів, майже відсутні характеристики специфічних рис побутової культури міста. Побут киян на загал репрезентовано у вимірах «радянського способу життя».

Метою туристичної літератури, виданої в добу тоталітаризму, було формування і закріплення в масовій свідомості образу Києва як «загальнорадянського» міста, добробут і процвітання котрого забезпечує мудра політика комуністичної партії та беззастережна підпорядкованість московському центру. Подальший розквіт Києва уявлявся радянським ідеологам як неухильний процес асиміляції – аж до цілковитого нівелювання національно-культурної своєрідності, що повною мірою

виявляється в текстах таких путівників, як «Київ. Що? Де? Як? » (1980), «Київ» Є. Дерленка (1989), «Київ. Пам’ять міста-героя» О. Ємченка (1990), Ен-цеклопедичному довіднику «Київ» (1980).

У пострадянський період, прикметний радикальною переоцінкою цін-ностей системи тоталітаризму, починається новий етап у розвитку як усієї туристичної галузі, так і туристично-краєзнавчої літератури. Глибока криза, яку переживає вітчизняне книговидання, ускладнює повноцінне забезпечення ту-ристичної галузі якісною путівниковою літературою, українською та головними європейськими мовами. Однак і в цих обставинах видається чимало ґрунтовних фахових путівників, як от «П’ять днів у Києві. Путівник», «Хрещатик. Культуро-логічний путівник», «Андріївський узвіз. Культурологічний путівник», «Воло-димирська. Культурологічний путівник» та ін. Новий візуальний образ столиці незалежної України формують фотоальбоми «Київ у барвах осені», «Київ. Фото-альбом», «Київ. Альбом».

Тему зруйнування міських пам’яток розвиває К. Третяк у роботі «Київ. Путівник по зруйнованому місту». Своєрідними авторськими путівниками по старому місту стали праці В. Акопова «Сентиментальні прогулянки по старому Києву» та І. Плотникової «Прогулянки старим Подолом». Образ прадавніх київських краєвидів прагне дослідити й реконструювати Л. Пляшко у праці «Літописний Київ. Структура і пейзаж».

У пострадянській культурології розпочинається ґрунтовне дослідження побутової культури міста, формуючи надійну джерельну базу для київських путівників. Зокрема, з’являються такі праці, як «Мала енциклопедія київської ста-ровини», «Наш Невський проспект» і «Тіні минулого з київської гори» А. Макарова, які можна назвати своєрідними авторськими енциклопедіями побутової куль-тури Києва XIX – початку XX століття, «Меценати Києва» В. Ковалинського, «Особняки Києва» О. Друг та М. Малакова, «Київські мініатюри» і «Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва» М. Рибакова. Фактографічну базу дослі-дження культури міста розширюють перевидання праць видатних українських істориків та етнографів В. Антоновича, М. Максимовича, М. Костомарова, М. Дра-гоманова, М. Грушевського, І. Огієнка, В. Щербаківського, Д. Чижевського, С. Килимника, В. Січенського, О. Воропая та ін.

Однією з головних функцій поліфункціональних текстів туристичних пу-тівників є творення цілісного образу міста. Використовуючи поняття «образ», «символ», ми виходимо, насамперед, з узвичаєних у мистецтвознавстві де-фініцій, однак використовуємо різні методологічні підходи (зокрема, узвичаєні у структуралізмі), оскільки жоден із них зокрема не дозволяє вповні виявити грані метатекстуального образу Києва. Особливу увагу приділено образотворенню в масовій культурі, до якої відносяться тексти туристичних путівників як спе-цифічний культурний продукт, призначений для масового споживання.

Розглядаючи тексти київських путівників у контексті масової культури 80-х років XX – початку XXI століть, ми враховуємо неоднозначність і складність

масової культури як соціокультурного феномену й наявність різних підходів до його визначення. Так, британський дослідник Д. Сторі налічує шість визначень масової культури, які найчастіше використовуються в сучасній культурології та мистецтвознавстві. Ми спираємось на найзагальніше визна-чення масової культури як такої, що задовольняє масовий попит на різнорідні культурні продукти, визнається більшістю і відповідає масовим смакам. Відмін-ності між масовою і популярною культурами, які вирізняють окремі дослідники, в контексті нашої роботи є несуттєвими.

Осмислення масової культури триває в західній культурології та мистецтвознавстві впродовж значного історичного періоду (на думку деяких дослідників – з середини XIX століття). Вагомий внесок у розвиток теорії масової культури зробили структуралісти – Ф. де Соссюр, К. Леві-Строс, Р. Барт; постструктуралісти – Ж. Деріда, Ж. Лакан, М. Фуко, Е. Сед; представники франкфуртської школи – Т. Адорно, В. Бенжамін, М. Горкгаймер, П. Ловенталь, Г. Маркузе; постмодернисти – Ж.Ф. Ліотар, Ж. Бодріяр, Ф. Джеймсон, У. Еко та ін.

Позиція радянських дослідників масової культури вироблялася в умовах гострої ідеологічної боротьби із західними (буржуазними) теоріями культури й еволюціонувала від однозначного засудження до спроб дослідження з позицій марксистсько-ленінської естетики. Принципово нові підходи до аналізу масової культури розробляються у працях сучасних українських дослідників – І. Дзюби, С. Безклубенка, М. Жулинського, А. Данилюк, О. Забужко, В. Агеєвої, О. Гриценка, М. Стріхи, С. Тримбача, О. Різника. У колективній монографії «Нариси украї-нської популярної культури» зроблено спробу комплексного аналізу вітчизняної популярної (масової) культури. Попри свою системність ця ґрунтовна праця, як і інші, присвячені різним аспектам і галузям масової культури, не містить аналізу текстів туристичних путівників.

У другому розділі – **«Джерела формування стереотипних уявлень про Київ»** – розглядаються соціокультурні чинники творення метатекстуального образу «матері руських міст» й міфологема «радянського Києва» як інструмент утвердження радянської ідентичності. Цілеспрямоване формування образу Києва як «матері міст руських» розпочалося після прийняття християнства. Оповіді ченців-літописьців про походження (як першообраз) Києва стали основою трьох донині актуальних ідеологічних доктрин історії Києва й Київської Русі: як витоків України-Русі й українського народу; як витоків російської держави та народності і як спільної колиски трьох братніх східнослов'янських народів – російського, українського та білоруського. Погляд на Русь як на єдиний держав-ний організм сформували речники позачасових ідеологічних доктрин, ченці-книжники, перенісши на місцевий грунт візантійські уявлення про неподільність церкви й держави. Давньоруській церкві справді вдалося уникнути розпаду в обставинах феодальної роздрібненості, що, на думку Н. Яковенко, було значною мірою обумовлено відстороненістю архіпастирів-греків від реалій давньоруського життя. Твердження радянських дослідників про те, що всі мешканці Київської Русі

відчували «спільність свого походження», усвідомлювали «територіальну цілісність і єдність мови, культури та віри» були свідомою чи несвідомою міфотворчістю, зіпертою на ідеологічні доктрини, створені купкою освічених книжників. Обумовлене спільною писемністю, церквою та духовною традицією відчуття взаємної спорідненості було властиве лише тонкому шарові освіченої еліти й зовсім не означало, що всі мешканці княжої Русі за відсутності єдиного інформаційного поля усвідомлювали свою приналежність до «єдиної давньоруської народності». За усталеною схемою російської історії, котру піддав гострій критиці М. Грушевський ще на початку ХХ століття, формувався і фіктивний образ Києва як «загальноросійського» міста. На цій схемі базувалося київське краєзнавство, туристичні тексти і практики XIX – початку ХХ століття. Цей образ усіляко пропагувала російська преса, література й мистецтво. Так, російський поет О. Хомяков у вірші «Київ» утверджував образ міста як «ко-лиски російської слави», жодним словом не згадуючи про українську історію міста і його корінних мешканців. Осмислений з імперських позицій як сакральне першоджерело «Київської Росії», образ Києва активується в поезії О. Хомякова та масовій культурі як історична підстава і спонука до імперської експансії (приєднання Волині й Галичини).

Виникнення масового туризму в Російській імперії у специфічних формах релігійного прочанства було пов’язане з Києвом. Окрім загальних вражень, сувенірів (хрестиків, іконок, ладанок, свяченої води) богомольці виносили з київського паломництва стереотипне уявлення про Київ як про «загальноросійську» свя-тиню. Це уявлення, сформоване у XIX столітті в масовій свідомості, закріпилось як світоглядний стереотип. Міфологема Києва – «матері руських міст», з яким нерозривно пов’язані витоки російської народності, державності й церкви, формувалася методом «політики означень», продуманим вибором туристичних маршрутів по святих місцях, коментарями гідів-ченців й текстами туристичних путівників та порадників.

Образ Києва посідав важливе місце в радянській ідеології, активно використовувався у формуванні почуття «радянського патріотизму» й «радянської» («загальнорадянскої») ідентичності. Засадничі ідеї київського тексту в його радянській інтерпретації викладено у вступній статті енциклопедичного довідника «Київ» (1981). Основні положення даного тексту, які в різних варіантах відтворювалися у київських путівниках, відображають концептуальний образ Києва, чітко визначений ідеологією тоталітарної держави і призначений для уніфікованого сприйняття масовою свідомістю радянських громадян. Наріжним принципом образу радянського Києва було те, що він репрезентувався в загальносоюзному контексті, в форматі «загальноросійської» (давньоруської) державності й народності в минулому, «загальнорадянської» держави й народу в теперішньому часі і в комуністичному майбутньому. Історія і культура міста ідентифікувалась як спільне надбання, рушіями політичного й соціально-культурного розвитку міста виступали загальноросійські й загальнорадянські чинники. Етнонаціональна

своєрідність міста замовчувалася разом із важливими етапами його історичного розвитку, не пов'язаного з Росією. «Віковічне прагнення» українського народу до возз'єднання з російським інтерпретувалось як прагнення віднайти національно-культурну ідентичність, значною мірою втрачену в литовсько-польський період історії.

Концепція образу Києва, створена радянською пропагандою, відрізнялася від дореволюційної. У ній замовчувалась роль Києва як визначного й услав-леного релігійного центру, «святого міста». Події київської історії також переосмислювались у світлі теорії класової боротьби й компартійних настанов. Зазнала змін й оцінка історичної ролі міста: якщо в офіційній дореволюційній історіографії, літературі, мистецтві та масовій імперській культурі з Києвом пов'язували виключно витоки російської державності й народності, то в радянській пропаганді утверджувався інший, також міфологічний, образ Києва – колиски трьох братніх народів – російського, українського та білоруського, що, втім, не суперечило рецепції міста як «загальноросійського».

У третьому розділі – **«Особливості формування образу столиці України в пострадянську добу»** – проаналізовано процес демократизації образу Києва у фотопутівниках і текстах культурологічних путівників. У тексті фотопутівника «Київ. Що? Де? Як?», надрукованому 1980 року видавництвом «Мистецтво», ми виявили механізми формування загальнорадянського образу міста. Цей об-раз складається, насамперед, у площині другої означальної системи (конотації), тобто, історична реальність, фактографія послідовно і продумано підмінюється системою цінностей радянської ідеології. Споживач тексту – турист – скеро-вувався по віртуальному маршруту, який відображав ідеологічну схему, фікцію, а не історико-культурну реальність київського життя. Механізм формування візуального й наративного образу міста в путівнику відповідає характеристикам, визначеним Р. Бартом як міфологічні. Путівник «Київ. Що? Де? Як?» можна вважати класичним зразком радянського міфотворення у сфері масової туристич-ної літератури. У фотоальбомі Є. Дерленка «Київ», виданого в «Мистецтві» 1989 року, зафіксовано вже інший візуальний образ Києва – текст фотоальбому відбиває тенденції, пов'язані з демократизацією суспільства часів «перебудови» і «гласності». Збережений ідеологічний каркас (фотоілюстрації головних віх і героїв революційної і радянської доби) вже значною мірою розчиняється в фотокартинах київських краєвидів, садів і парків, масових дозвіллєвих дійств не обов'язково політичного характеру. Фотоальбому Є. Дєрленка властивий лі-ризм; відчутне прагнення автора передати український колорит міста, відтворити його образ, а не ідеологічний символ. Ці тенденції знаходять подальший розвиток у фотопутівниках та фотоальбомах, виданих «Мистецтвом» у пострадянську добу, таких, як «Київ у барвах осені», «П'ять днів у Києві», «Київ» (2003), «Київ» (2006) та ін. Офіціозності, казенному патріотизму та оптимізму радянських путівників протиставлено в фотопутівнику «Київ у барвах осені» легкий осін-ній сум, ліризм, комуністичній «весняній метафористиці» – метафору осінньої краси, що відлунює в

естетизмі київських краєвидів, пам’яток тощо. В фотоальбомі, який є своєрідним путівником по київських парках, майже не знаходимо зобра-жень монументів і пам’ятників, натомість об’єкти фотохудожника вихоплює обличчя киян і киянок, вписаних у розкішний осінній інтер’єр. У фотоальбомі «Київ» (2003), мета якого передовсім презентативна, представлено монумен-тальний, але живий, не заполітизований образ старовинного міста, столиці незалежної України. Утверджуючи красу Києва, візуальний і наративний текст фотоальбому активізує основи українського національного менталітету, які знайшли своє втілення у фольклорній та бароковій свідомості. Монументальний образ Києва втілюється у вимірах насамперед естетичних, а не політичних, як у туристичній літературі радянської доби. Засадничі принципи фотоальбому «Київ» використовуються і при створенні альбому «Київ» (2006), який також побачив світ у видавництві «Мистецтво». Провідним при формуванні образу міста і в цьому виданні є «принцип краси». Такий образ Києва стає посланням до «духовного розуму» й почуттів киян і гостей міста й утверджується в репрезентативно-путівниковій літературі пострадянської доби, витіснивши схе-матичний образ Києва, який був сформований за принципами радянської міфотворчості.

Поряд з художніми путівниками видавництва «Мистецтво», що формують нові уявлення про образ столиці незалежної України на макрорівні, в 90-ті роки XX століття з’являються культурологічні путівники, в яких образ міста дета-лізується, розглядається на макрорівні окремих структур загального цілого – вулиць, районів міста. Деталізація побутової культури Києва краще за будь-які політичні декларації руйнує ідеологічні засади радянських міфів. Так, розкри-ваючи реальну історію повоєнної відбудови Хрещатика, В. Чепелик у культуро-логічному путівнику «Хрещатик» переконливо доводить, що й у часи жорстокого тиску тоталітарної системи українські архітектори створювали проекти відбудови головної вулиці міста цілком у стилі українського необароко. У боротьбі за архітектурний образ Хрещатика відбулася та боротьба за національне обличчя вулиці й міста, яка не припинялася і в добу сталінізму. Можна погодитись з дослідником, який інтерпретує Хрещатик не як втілення величі тоталітарної держави, а як «пам’ятник народному життю», що сповнений не тільки «опти-містичної сили», а й драматизму. Символіка радянського й пострадянського Хрещатика полярна: в першому випадку вона репрезентує помпезну «загально-радянськість», у другому втілює ідею державної незалежності, національної своєрідності й демократизму. Творче завдання, яке ставили перед собою автори культурологічних путівників «Хрещатик», «Андріївський узвіз» і «Володимирська» полягало в тому, щоб мандрівки головними вулицями міста перетворити на шлях самопізнання, віднайдення київської ідентичності. Видання цих путівни-ків підтвердило продуктивність проекту «Історія однієї вулиці», започаткованого Видавничим домом «Амадей», а водночас висунуло ряд проблем, від вирішення яких залежить доля цілого напряму туристичної літератури як виду сучасної масової культури. На нашу думку, ці проблеми не обмежуються типовим для всього українського

книговидання набором (дороговизна проекту, низька купі-вельна спроможність громадян, що зумовлює низькі тиражі, й «неокупність» культурологічних путівників). Відсутність адекватного громадського відгуку на «послання», сформульовані в путівниках серії «Історія однієї вулиці», певною мірою пояснюються й тим, що в масовій свідомості киян майже відсутній «банк первинної інформації», тобто, «культурний набір» уявлень і стереотипів, необхідних для сприйняття текстів культурологічних путівників. Адже впродовж тривалого часу вони були практично позбавлені фактографічної краєзнавчої та культурологічної інформації, заміненої в маскультурному споживчому кошику радянської доби ідеологічними міфами. Попри це творчий досвід культурологічних путівників, відкривають історію міського повсякдення і сприяють демократизації образу Києва, стали явищем в історії розвитку вітчизняної туристичної літератури.

У **Висновках** формулюються добуті результати дослідження:

1. На підставі аналізу історіографії з теми дисертаційної роботи встановлено, що проблема функціонування та еволюції текстів київських путівників середини XIX – початку XXI ст. як інструменту формотворення образу міста в масовій свідомості громадян Російської імперії, радянської України й незалежної України донині не була предметом спеціальних наукових студій у культурологічному плані, а вивчалася фрагментарно й побіжно, переважно у працях, присвячених різним граням міської побутової культури. Особливості дослідження київських путівників у дисертаційній роботі зумовлені тим, що вони розглядаються у контексті вітчизняної масової культури. При аналізі специфіки образотворення міста в путівниковій та краєзнавчій літературі, використовувся принцип поліметодологічності, що дозволило виявити багатогранність, харак-терні особливості й історичні етапи еволюції метатекстуального (наративного й візуального) образу Києва, сформованого в путівниках другої половини XIX – початку XXI ст.

2. Першим і найтривкішим у часі вираженням метатекстуального образу Києва, глибоко вкоріненим у масову свідомість східного слов’янства, стало літописне визначення його статусу як столиці Давньої Русі. Попри розмитість першообразу, обумовлену відсутністю достовірних археологічних і літературних матеріалів, він став наріжним у вітчизняній історіографії та масовій культурі, зокрема, в популярних текстах туристичного характеру. Опинившись в орбіті Російської імперії, Київ став символом російського православ’я, великодержавності й народності. Цей образ, створений на «фікції київського періоду» (М. Грушевський) як початкового в історії Росії, був наскрізь ідеологізованим і міфологічним, однак саме він активно популяризувався в численних путівниках часів «туристичного буму» другої половини XIX – початку XX ст., створюючи масовий синдром «хибної свідомості».

3. Монопольне становище російської туристичної літератури у другій половині XIX – на початку XX ст., втім, не свідчить про цілковите згасання київської ідентичності в українській культурі та масовій свідомості народу. Образ святого Києва як українського першоміста формувала насамперед ху-дожня література – Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, Є. Гребінка, М. Старицький та ін., а на початку XX ст. в «підавстрійській» Україні виходить друком без-прецедентний «Провідник по Київі» (1909), автор якого, видатний українській письменник і культурний діяч Г. Хоткевич, презентує Київ як об'єкт українського патріотичного туризму, виокремлюючи в образі міста насамперед українську культурну ідентичність. Контраверсійним щодо російських путівників середини XIX – початку XX ст. є також текст створеного К. Шероцьким путівника «Киев: Путеводитель с илюстрациями» (1917), в якому багатогранний образ Києва інтерпретується в контексті української історії та культури. На противагу аналогічним російським виданням, путівник К. Шероцького презентує науково обґрунтований, реалістичний образ Києва, очищений від ідеологічних наша-рувань імперського ґотунку.

4. Концепція образу Києва, втілена в путівниках радянської доби, знач-ною мірою відрізняється від тієї, що популяризувалася в дореволюційних туристичних виданнях. Передусім, з позицій войовничого атеїзму розвінчува-лась роль Києва як визначного релігійного центру, «святого міста». Агресивна контраверсійність радянських путівників стосовно дореволюційних найбільш виразно виявляється в текстах 20 – 50-х років XX ст. Їхня компартійна тенден-ційність київських путівників особливо загострюється у 30-ті роки, відбиваючи генеральну лінію сталінської політики, спрямовану на посилення класової боротьби. Формування образу Києва як легендарного міста сприяють пропоновані в путівниках туристичні маршрути, пов'язані передовсім з історією революцій-ної боротьби й місцями бойової слави Червоної армії. До певної міри анти-подом численним пропагандистським виданням є книга «Київ: Провідник» (1930) за редакцією Ф. Ернста. Відмінною ознакою «Провідника» є насиченість науковою інформацією, повнота й детальність опису історичних пам'яток, а також те, що в ньому зведено до мінімуму компартійну пропаганду, натомість акцентуються історико-культурні ознаки окремих пам'яток і загального образу міста. Для більшості ж путівників цього періоду характерні офіціозність, за-ідеологізованість, надмірний пропагандистський пафос і тенденційна вибірко-вість у презентації тих київських пам'яток, які формують образ міста в масовій свідомості.

5. З'ясовано, що тексти київських путівників радянської доби відбивають зумовлені специфікою різних періодів соціалістичного будівництва зміни в рецепції Києва. Так, вагомим науковим внеском у київську туристичну й культурологічну літературу 60-х років стала праця Г. Логвина «Киев: Книга-спутник по городу Киеву» (1967), яка відзначається фаховою глибиною, праг-ненням відтворити естетичну своєрідність міста. Автор значною мірою досягає поставленої мети – розповісти в популярному виданні про формування архі-

тектурного образу міста. Концептуально-методологічний підхід Г. Логвина в інтерпретації архітектурного образу Києва посутньо відрізняє його працю від заполітизованих путівників по Києву, виданих у 30 – 50-ті й 70 – 80-ті роки ХХ ст. Засадничним принципом формування образу Києва в путівниках «доби застою» (70 – 80-ті роки ХХ ст.) є те, що він репрезентувався виключно в форматі «загальноросійської» (давньоруської) державності й народності в мину-лому та «загальнорадянської» держави й народності в соціалістичній теперіш-ності й комуністичному майбутті. При цьому послідовно замовчувалась як етнонаціональна своєрідність міста, так і важливі етапи його історичного роз-витку, не пов'язані з Росією. Споживач путівникових текстів спрямовувався віртуальним маршрутом, який відображав ідеологічну схему, а не історичну київську реальність.

6. Київські путівники та фотоальбоми пострадянської доби, презентуючи образ міста у вимірі цінностей національної культури, вирішують актуальну проблему деміфологізації образу Києва, утвердженого в радянській масовій культурі. Спільним є прагнення авторів відтворити український колорит міста, сформувати його багатогранний образ, а не ідеологічний символ. Використання в текстах путівників антропологічного підходу, залучення матеріалів, табуйо-ваних у добу тоталітаризму, поглиблена інтерпретація культури міського повсякдення допомагають читачам відчути духовний зв'язок із містом. Головне творче завдання цілого ряду презентативних київських путівників, фотопутів-ників, фотоальбомів пострадянської доби полягає в тому, щоб сформувати цілісний образ столиці незалежної України в системі культурологічних й есте-тичних координат.

7. Поряд із презентативними путівниками, фотопутівниками й художніми фотоальбомам, які формували нові уявлення про інтегральний образ столиці України на макрорівні, в 90-ті роки ХХ ст. з'явилися культурологічні путівники, в яких образ Києва розглядається на мікрорівні окремих структур – вулиць, районів міста. Це дозволяє конкретизувати реалії побутової культури міста, простежити головні тенденції їхнього розвитку, визначити характерні особи-вості. Деталізований на мікрорівні образ міста стає демократичним, ближчим до читача, пробуджуючи прагнення відчути своє національне коріння. Актуалі-зація в туристичній літературі реального образу Києва краще за будь-які політичні декларації руйнує ідеологічні конотації радянських міфів, утверджуючи реальні, а не фіктивні цінності неповторної київської культури.

Результати дисертації викладено автором в одноосібних публікаціях у фахових виданнях:

1. Крапліна Л.О. Міфологізація візуального образу Києва в текстах радянських фотопутівників / Л.О. Крапліна // Культура і мистецтво у сучасному світі : Наукові записки КНУКіМ. – Вип. 8 / Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2007. – 211-218 с.

2. Крапліна Л.О. Трансформація образу Києва в текстах туристичних путівників другої половини XIX – початку XXI ст. / Л.О. Крапліна // Трансформаційні процеси в сучасній українській культурі : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19-20 квітня 2007). – К., 2007. – С. 129-131.

3. Крапліна Л.О. Образ Києва в туристичних путівниках / Л.О. Крапліна // Українські культурні індустрії: стан, проблеми, перспективи : матеріали Всеукр. наук.-теоретич. конф., Київ, 30 травня 2008 р. – К.: Видавн. центр «КНУКіМ», 2008. – 82-84 с.

4. Крапліна Л.О. Демократизація образу Києва в текстах культурологічних путівників 90-х років XX століття / Л.О. Крапліна // Вісник КНУКіМ : зб. наук. праць. – Вип. 16 / Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2007. – 82-87 с.

5. Крапліна Л.О. Туристичні практики й путівники у контексті української культури / Л.О. Крапліна // Вісник КНУКіМ : зб. наук. праць. – Вип. 17 / Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2007. – С. 47-53.

6. Крапліна Л.О. Київ в путівниках та фотоальбомах пострадянського періоду / Л.О. Крапліна // Фундаментальні та прикладні дослідження культурології : програма Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам’яті професора Володимира Кірсанова, (Київ, 21-22 травень 2009). – К, 2009. – С. 10.

АНОТАЦІЯ

Крапліна Л.О. Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок XXI ст.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата культурології за спеціальності 26.00.01 – теорія та історія культури Київський національний університет культури і мистецтв – Київ, 2010.

Дисертація присвячена дослідженню еволюції образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі другої половини XIX початку XXI ст. Виявлено соціокультурні особливості формування образу Києва в туристичній літературі дореволюційних часів, проаналізовано зміст та основні тенденції формування даного феномену в радянський період, а також досліджено процес відозмін образу Києва в путівниках та фотоальбомах пострадянської доби.

Здійснено комплексний аналіз текстів туристичної та краєзнавчої літера-тури як специфічного феномену масової культури середини XIX – початку XXI ст. В дисертації висвітлено роль і значення путівників у естетичному вихованні, відродження історичної пам’яті, формуванні національної свідомості, засвоєнні європейської побутової культури, модерного способу життя. Виявлено основні тенденції трансформації образу (соціального символу) Києва у текстах путівни-ків: від міфологеми «загальноросійського» й «загальнорадянського» міста до символу столиці незалежної України.

Ключові слова: образ, образ Києва, туристична література, путівники, фотоальбоми, еволюція.

АННОТАЦИЯ

Краплина Л.А. Эволюция образа Киева в краеведческой и туристической литературе (второй половины XIX – начала XXI в.) – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата культурологии по специальности 26.00.01 – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств. – Киев, 2010.

Диссертация посвящена исследованию эволюции образа Киева в краеведческой и туристической литературе второй половины XIX – начала XXI веков. Тексты Киевских путеводителей обозначенного периода составляют значительный по объёму и содержанию массив литературы в которой отображены присущие различным эпохам представления о культурном статусе города и попытки интерпритировать его образ в дискурсах ведущих идеологий.

Новые тенденции характеризуют современные тексты киевских культурологических путеводителей, в которых образ Киева рассматривается на микроуровне отдельных структур – улиц, районов города. Это позволяет конкретизировать реалии бытовой культуры города, проследить главные тенденции их развития, определить характерные особенности. Такой подход способствует обновлению исторической памяти, национального самосознания, формируют культурную эдентичность населения города и граждан Украины в целом. Главная цель путеводителей – создание адекватного, основанном на фактологической базе образа столицы независимой Украины.

Путеводители неразрывно связаны с туристическими практиками, их возникновение, эволюция, характер и популярность зависят от состояния туристической отрасли, отображают этапы её исторического развития, национальную специфику и характерные особенности.

В диссертации выявлены социокультурные особенность формирования образа Киева в туристической литературе дореволюционного периода, сделан анализ содержания и основных тенденций формирования данного феномена в советский период, а также исследован процесс видоизменения образа Киева в путеводителях и фотоальбомах постсоветского периода.

Автором осуществлён комплексный анализ текстов туристической и краеведческой литературы как специфического феномена массовой культуры второй половины XIX – начала XXI веков. Выявлены основные тенденции трансформации образа (социального символа) Киева в текстах путеводителей: от мифологемы «общерусского», «общесоветского» города к символу столицы независимого государства Украины.

Ключевые слова: образ, образ Киева, туристическая литература, путеводитель, фотоальбом, эволюция.

ANNOTATION

Kraplina L.O. Kyiv image evolution in local lore and tourist literature (second part of XIX – beginning of XXI c.) – Typescript.

The thesis for applying to scientific degree in candidate of culturology for speciality 26.00.01 – theory and history of culture. Kyiv National University of Culture and Art – Kyiv, 2010.

The thesis is dedicated to analyzing Kyiv image evolution in local lore and tourist literature of the second part of XIX c. – beginning of XXI c. There have been shown socio-cultural differences of Kyiv image forming in tourist literature of pre-revolutionary period, the content and main tendencies of this phenomena in Soviet period have been analyzed, also the process of Kyiv image modifications in guide-books and photoalbums of Post-Soviet period has been analyzed.

The complex test of tourist and local lore literature texts as specific phenomena of mass culture in the middle of XIX c. – beginning of XXI c. has been carried out. The role and meaning of guide-books in esthetic education, historic memory revival, national recognition forming, European domestic culture adopting, modern way of living, have been elucidated. The main Kyiv image transforming tendencies (social symbol) in guide-book texts have been revealed: from mythology of «Common Russian» and «Common Soviet» city to the capital symbol of independent Ukraine.

Keywords: image, Kyiv image, tourist literature, guide-books, photoalbums, evolution, mass culture.

Підп. до друку 27.05.2010 р. Формат 60х84 $^{1}/_{16}$. Папір офсет.
Друк офсетний. Облік.-видав. арк. 0,7. Зам. 122. Наклад 100.

Видавець і виготівник
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01013, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 2544 від 27,06,2006.